

המאבק על זכות החינוך בכפר ריינה 1948–1970: אתגרים, יזמות מקומית והשפעת המדינה

טארק מחמוד בסול*

תקציר

המאמר הנוכחי בוחן את התפתחות מערכת החינוך בכפר הערבי ריינה כמקרה בוחן להבנת הקשרים בין מדיניות, חקיקה וזכויות האדם המעוגנות במגילת העצמאות, לבין אופן מימוש הזכות לחינוך בתקופת הממשל הצבאי ולאחריה. מטרת המאמר היא להעריך אם מעמדו של הכפר (שאינו ייחודי, אלא מייצג מעמד דומה של כפרים ערביים אחרים), נוכחות קהילה נוצרית בו ומיקומו הגיאוגרפי (אשר התאימו למדיניות הצמצום התקציבי) אפשרו בפועל את קבלת כלל השירותים הנחוצים למימוש שוויון חינוכי.

ממצאי המחקר מראים כי מעמדו של הכפר, גם כאשר הוא נתמך במסגרת אידאולוגית, אינו מספיק לבדו להבטחת זכות החינוך. הזכויות אינן מתממשות אוטומטית – הן דורשות תהליכים מקומיים, לחצים חברתיים ומעורבות אזרחית, המייצרים יחד פוטנציאל ממשי למימון ולהטמעתן.

מילות מפתח: החברה הערבית, הממשל הצבאי, זכות לחינוך, חקיקה, כפר ריינה, מדיניות הממשלה, מערכת החינוך

מבוא

חשיבות המאמר הנוכחי מתבטאת בבחינת מקרה ייחודי של כפר ערבי בתקופה הסמוכה להקמת מדינת ישראל. המאמר עוסק בכפר ריינה, הכפר הערבי היחיד בעוטף נצרת הצפוני ששרד את מלחמת 1948, ותושביו לא פונו במהלך הקרבות. לעומתו, תושבי היישוב עילוט, השוכן מערבית לריינה, פונו ממנו ושוו אליו רק ב־4 בינואר 1950. תושבי ציפורי פונו לחלוטין, ותושבי משהד פונו אך הורשו לשוב בעקבות התערבותו של חנא ח'מיס, נוצרי תושב ריינה. גם תושבי עין מאהל פונו ושוו למקום בעקבות התערבותו של יגאל אלון, פוליטיקאי שבילדותו ביקר רבות בכפר זה. כפר ריינה נותר על תילו ולא פונה בשל מכלול של גורמים. במיקומו הגיאוגרפי האסטרטגי היה הכפר רחוק מזירות הקרב המרכזיות בשלב הראשון של מלחמת 1948, שרובן התרחשו במרכז הארץ ובאזורים שיועדו למדינת ישראל על פי תוכנית החלוקה של האו"ם מיום 29 בנובמבר 1947 (החלטה 181). תושבי הכפר לא נטלו חלק בלחימה ולא נתפסו בעיני כוחות ההגנה כגורם

* ד"ר טארק מחמוד בסול, המוסד לחינוך וטכנולוגיה עכו; אוניברסיטת חיפה

עוין. נוסף על כך, מיקומו הגיאוגרפי של הכפר שירת את מדיניות הממשלה בראשית דרכה, אשר ראתה ביישובים כפריים מסוימים מוקדי שירות אזוריים המסוגלים לתמוך במדיניות של צמצום תקציבי באמצעות ריכוז מוסדות ושירותים חברתיים במקום אחד. הגורם המשמעותי ביותר המבדיל את הכפר ריינה מן הכפרים האחרים שצוינו לעיל (עילוט, משהד ועין מאהל) הוא נוכחותם של בני העדה הנוצרית בכפר וקשריו של חנא ח'מיס, תושב נוצרי מריינה, עם מנהיגים יהודים. בהקשר זה ניתן לזהות גם ביטוי למדיניות של העמקת הפילוג בתוך החברה הערבית, שבאה לידי ביטוי, בין היתר, בהעדפת בני העדה הנוצרית על פני בני העדה המוסלמית (בויםל, 2007; לוסיטיק, 1985; יאבה, 2013; سعدي, 2020).

אף על פי שמעמדו של הכפר כלל יתרונות מסוימים, מערכת החינוך בריינה סבלה במשך שני עשורים ממחדלים ומכשלים חינוכיים. זאת על אף מאבקם המתמשך של תושבי המקום להשגת זכויותיהם בהתאם לאמנה בדבר זכויות האדם של האו"ם, שאליה הצטרפה ישראל בשנת 1948, ובהתאם לעקרונות מגילת העצמאות מ'14 במאי 1948 והחוקים הרלוונטיים, כגון חוק חינוך חובה 1949 וחוק החינוך הממלכתי 1953.

הזכויות החברתיות נבחנות בהקשר זה לאור ההבחנה התאורטית בין זכויות "שליליות" שאינן דורשות התערבות ממשלתית אלא הגנה מפני פגיעה (כגון חופש הביטוי, חופש התנועה), לבין זכויות "חיוביות" המחייבות התערבות ממשלתית פעילה לשם מימושו, כגון חינוך, בריאות ותשתיות (סבן, 2008). מגילת העצמאות קבעה כי מדינת ישראל "תשקוד על פיתוח הארץ לטובת כל תושביה. תקיים שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל דת, גזע ומין; תבטיח חופש דת, מצפון, לשון, חינוך ותרבות". הצהרה זו יצרה ציפייה כי שירותי החינוך – שהם חלק בלתי נפרד מהזכויות החברתיות – יסופקו באופן שוויוני לכלל אזרחי המדינה.

בשנת 1952 חוקקה הכנסת את חוק האזרחות, שבסעיף 3(א) קבע כי המבקשים לקבל אזרחות ישראלית ייענו אם יתקיימו שלושה תנאים: (1) אם היו רשומים כתושבים ב'1 במרס 1952; (2) אם התגוררו בישראל ביום כניסת החוק לתוקף; (3) אם שהו בישראל ברציפות מאז הקמת המדינה או נכנסו אליה כדין בתקופה זו. סעיף 3(ב) העניק אזרחות מלידה לכל מי שנולד במדינה לאחר הקמתה, אם הוריו קיבלו אזרחות לפי סעיף 3(א) (חוק האזרחות, תשי"ב-1952). מכוחו של חוק זה רוב התושבים הערבים שנותרו בתחומי המדינה לאחר מלחמת 1948 קיבלו אזרחות ישראלית, ועל כן היו אמורים ליהנות משירותי חינוך כשאר אזרחי המדינה בהתאם להבטחות מגילת העצמאות.

הקשר רחב יותר נוגע למעמדה של ישראל כמדינת רווחה בראשית דרכה. לאחר מלחמת העולם השנייה אימצו דמוקרטיות רבות מודל של מדיניות רווחה, שבמסגרתו זכויות חברתיות – ובכללן בריאות וחינוך – נחשבו חלק בלתי נפרד מחובות המדינה כלפי אזרחיה. ישראל, שצמחה כמדינת רווחה, נדרשה לפעול למתן שירותי חינוך כזכות יסוד לכלל אזרחיה, לרבות המיעוט הערבי (קראקרה, תשע"ג).

זכות החינוך אינה מצטמצמת להוראה וללמידה במסגרת בית הספר בלבד. מדובר בזכות רחבה יותר, הכוללת את עצם האפשרות של התלמיד להגיע למוסד חינוכי ראוי – מקום פיזי המספק

תנאים הולמים וסביבה חינוכית תקינה (חוק חינוך חובה, תש"ט-1949, פרק שני, סעיפים 2(א), 7(ב)). זכות זו מתבטאת בהקצאת כיתות לימוד שקטות ונטולות רעש חיצוני, שולחן וכיסא לכל תלמיד, חצר לימודית בטוחה המונעת סכנות נפילה או פציעה, וכן במערכת חינוך המספקת שירותי בריאות, מתקנים סניטריים, מים זורמים ושירותי ניקיון סדירים (קראקה, תשע"ג; سعدي, 2020). כתב המנדט שאושר ביולי 1922 כלל מספר סעיפים עקרוניים ובהם: סעיף 6 אשר עסק בזכות ההגירה של היהודים, תוך הדגשה שאין לפגוע בזכויותיהם של התושבים הערבים; וסעיף 9 שהנחה את מערכת המשפט להבטיח את הגנת זכויות כלל האוכלוסייה (כתב המנדט, סעיפים 6-9, 24 ביולי 1922). אף על פי כן, בתקופת המנדט הבריטי סבלו הכפרים הערביים בארץ ממחסור חמור בשירותי חינוך. ברוב היישובים הערביים לא התקיימה מערכת חינוך מודרנית, ובמקרים רבים הסתכמה הפעילות החינוכית בחדר לימוד אחד או שניים בלבד (בוימל, 2007; Robinson, 2013).

רוב תושבי הכפרים הערביים נאלצו לפנות אל הערים או אל מרכזים אזוריים אחרים על מנת לקבל שירותים חברתיים בסיסיים ובהם חינוך, בריאות, תחבורה ותקשורת. במהלך תקופות של מתיחות ביטחונית ועימותים, כדוגמת מאורעות 1929, מאורעות 1936-1939, וכן בשנות מלחמת העולם השנייה (1939-1945), הורע מצבם של היישובים הערביים עוד יותר, והשירותים החברתיים בהם הוזנחו כמעט לחלוטין. תהליכי פיתוח שהחלו קודם לכן נעצרו, וצמיחת המערכות החברתיות בכפרים הוקפאה. רק חלק קטן מהתלמידים זכו למורים בעלי הכשרה פדגוגית (בסול, 2025; סלע, 2003; سعدي, 2020).

אף שאין זה המקום לדיון מקיף בהשוואה למערכת החינוך היהודית, ניתן לקבוע כי מערכת החינוך הערבית נותרה בשוליים. היו לכך מספר סיבות מרכזיות: החברה היהודית בארץ הייתה מבוססת יותר, וכבר בשלהי התקופה העות'מאנית החלה פעילות יהודית עצמאית לעידוד הגירה, להקמת יישובים יהודיים ולפיתוח מערכת חינוך. תנופה זו התחזקה עוד יותר בתקופת המנדט הבריטי שפעל למימוש הצהרת בלפור (1917) ולביסוס היישוב היהודי בארץ. נוסף על כך, פעילות התנועה הציונית ותרומות של יהודי אירופה סייעו בחיזוק המשק ובפיתוח שירותים ציבוריים יהודיים, ובהם מערכת חינוך עצמאית ומשגשגת (בוימל, 2007; מאיר-ברודניץ, 1983). צמיחת בתי הספר התיכוניים, כגון הגימנסיות ביפו ובירושלים, אפשרה כבר מסוף שנות העשרים לאמץ את מנגנון בחינות הבגרות (גולד, 2021). כל אלה תרמו לכינונה של מערכת חינוכית חיונית, מפותחת ועצמאית.

במקביל סבלה החברה הערבית מדיכוי ממושך של שלטון עות'מאני, אשר מנע ממנה מימוש פוטנציאל משמעותי של עצמאות. בתקופת מלחמת העולם הראשונה נסגרו כל בתי הספר, ומצב ההשכלה הציבורית הורע (אסף, 1970). כיוון שכך, המנדט הבריטי ירש חברה לא משכילה, שאינה מסוגלת להקים ולתחזק גופים עצמאיים. במסגרת שלטונו הקים המנדט בתי ספר בכפרים וביישובים הערביים, אך שירותי החינוך היו מוגבלים מאוד בשל קשיים כלכליים של הממשל הבריטי לממן את מערכת החינוך, חוסר יכולת של התושבים הערביים להשתתף בהוצאות וכן עקב משברים ביטחוניים ופוליטיים שחלו באותה תקופה. אירועים

ביטחוניים ותקריות אלימות בין הערבים לבין הצבא הבריטי הובילו להיעדר שיתוף פעולה עם השלטון האזרחי, ולא מעט השבתות נערכו כמחאה נגד מדיניות החינוך הבריטית בארץ (1921, 1929, 1936–1939) (אסף, 1970; סלע, 2003). חסרו אפוא הגופים המנהליים שנדרשו לפעילות שיטתית להשגת זכויות חינוכיות בסיסיות המעוגנות בכתב המנדט הבריטי משנת 1922 (בוימל, 2007; בסול, 2025; סלע, 2003).

יש לציין כי רמת החינוך לא הייתה אחידה בקרב כלל היישובים הערביים. בני העדה הנוצרית, אשר לרשותם עמדו מוסדות חינוך פרטיים שהוקמו כבר בשלהי התקופה העות'מאנית, נהנו מרמת השכלה גבוהה יותר בהשוואה לבני העדות המוסלמית והדרוזית (שנל, תשנ"ד).

מערכת החינוך הערבית בעשור הראשון לקום המדינה

בעקבות האמור לעיל ובהיעדר רשויות מקומיות ופעילות ממשית של שלטון המנדט לפיתוח שירותי חינוך ביישובים הערביים, ירשה מדינת ישראל לאחר 1948 יישובים רבים שמערכת החינוך בהם לקתה בחסר. לא בכל היישובים הערביים היו בתי ספר, ובכפרים שלא פעלו בהם מוסדות חינוך סבלו התושבים גם ממחסור בתשתיות ובתחבורה, כך שהתלמידים התקשו להגיע לערים או לכפרים שבהם פעלו בתי ספר. לכך נוספו נסיבות המלחמה, שבמהלכה עזבו אנשי חינוך רבים את הארץ, ולכן נוצר מחסור חריף בצוותי הוראה (בוימל, 2007; בנימין ומנצור, 1992). בתי ספר רבים נותרו ללא מורים, ובמקרים אחרים נאלצו להכניס מספר רב של תלמידים לכיתה אחת. מצב זה שיקף את עומק הפערים בין היישוב היהודי לבין היישוב הערבי במדינת ישראל באותה תקופה (אוסצקי'לזר, 1996; זמיר, 2006; ח'מאיסי, 1994; סלע, 2003).

לאחר קום המדינה, באוגוסט 1948, הקימה ממשלת ישראל את משרד המיעוטים, שתכליתו הייתה בין היתר שיקום שירותי החינוך ביישובים הערביים שנותרו לאחר המלחמה (קורן, תשס"ח). נציגי המשרד פעלו ברחבי הארץ וביקרו ביישובים ערביים שונים. כך, לדוגמה, מזכיר סניף חיפה משה יתח ביקר בעיר שפרעם באוגוסט 1948 (בסול, 2025).

כבר בשנה שלאחר מכן, שנת 1949, בוטל משרד המיעוטים, ובמקומו הוקמו מחלקות ממשלתיות שונות שניהלו את ענייני החברה הערבית (קורן, תשס"ח). משרד החינוך הקים את "המחלקה לחינוך ולתרבות לערבים", אשר נועדה לנהל את מערכת החינוך הערבית בפיקוח המדינה (בוימל, 2007; קורן, תשס"ח; Robinson, 2013).

כפי שצוין לעיל, מגילת העצמאות שפורסמה ב־14 במאי 1948 כללה הצהרה על מחויבותה של מדינת ישראל לעקרונות יסוד אוניברסליים ובהם הזכות לשוויון, לחירות ולחינוך. נוסף על עקרונות מגילת העצמאות יזמה הרשות המחוקקת – הכנסת – חקיקה שעניינה הסדרת זכות החינוך והבטחתה עבור תלמידי ישראל. החוק המרכזי הראשון בתחום זה היה חוק חינוך חובה שנחקק בשנת 1949 במטרה לפתח את מערכת החינוך הלאומית ולהעלות את רמת ההשכלה והחינוך בקרב כלל תלמידי המדינה. חוק זה קבע חינוך חובה וחינוך חנם לילדים עד כיתה ח' לצד יצירת מסגרת חינוכית ממוסדת לכל ילד (חוק חינוך חובה, תש"ט-1949).

כעבור ארבע שנים נחקק חוק חינוך ממלכתי (התשי"ג-1953), אשר איחד את זרמי החינוך השונים – הדתי, המזרחי ואחרים – תחת מערכת חינוך ממלכתית אחת השואפת להקנות ערכים משותפים ולהעמיק את ההיכרות עם ההיסטוריה ועם המורשת של מדינת ישראל (סעיפים 2–3 לחוק חינוך ממלכתי, התשי"ג-1953). מן החקיקה האמורה עולה כי המדינה פעלה לעיגון זכות החינוך כזכות חיובית המחייבת מעורבות אקטיבית של השלטון לשם מימושה.

כיוון שהתושבים הערבים נתפסו כסיכון ביטחוני (El-Taji Daghsh, 2011), הופעל ביישוביהם מנגנון שליטה ייחודי השונה כמעט לחלוטין מזה שהונהג ביישובים היהודיים. ימים ספורים לאחר הקמת המדינה, ביום 19 במאי 1948, הכריזה הממשלה הזמנית על החלת הממשל הצבאי באזורים הערביים תוך הסתמכות על תקנות ההגנה מן התקופה המנדטורית (תקנות ההגנה לשעת חירום, 1945). במסגרת מדיניות זו בחרה המדינה להפעיל חמש תקנות מרכזיות מתקופת המנדט, שחלקן עסקו בפיקוח ישיר על האוכלוסייה הערבית (תקנות 109, 110 ו-111). תקנות אלה הקנו למושלים הצבאיים סמכויות נרחבות ובהן מעצר אזרחים, הרחקתם ממקום מגוריהם, חיובם בהתייצבות בתחנות המשטרה והטלת מגבלות נוספות על חירותם האישית. הופעלו גם תקנות בעלות אופי קולקטיבי, ובראשן תקנות 124 ו-125, אשר הסמיכו את המושל הצבאי להכריז על אזורים מסוימים כעל שטחים סגורים או ביטחוניים ולחייב את התושבים בהנפקת היתרי תנועה לצורך כניסה אליהם ויציאה מהם (תקנות ההגנה 124 ו-125, שעת חירום, 1945). תושבים שלא עמדו בתקנות אלו הועמדו לדין בפני בתי משפט צבאיים, ועד 18 ביולי 1963 לא עמדה בפניהם אפשרות ערעור על פסקי הדין, שכן השופטים בבתי משפט אלה היו קציני צבא (جريس, 1967).

למושלי האזורים הוענקו סמכויות רחבות היקף שאפשרו להם להתערב בעניינים אזרחיים שונים, ובהם תכנון ובנייה, קביעת תוכניות מתאר ועוד (خمايسي, 2014). סמכויות אלו השפיעו במישרין על מערכת החינוך במגזר הערבי. כך, למשל, חוות דעת של המושל הצבאי על אדם שנחשד באי-עמידה בתקנות יכלה למנוע ממנו לצאת משטח סגור ולהמשיך בלימודיו. כמו כן, המושלים היו מעורבים במינוי מורים (سعدى, 2020). נוכחותם של נציגי הממשל הצבאי בוועדות התכנון הביאה במקרים רבים לעיכוב באישור תוכניות מתאר ליישובים ערביים ובהקמת מוסדות חינוך (خمايسي, 2014). יתרה מזו, תושבים שזוהו כבעלי זיקה פוליטית קומוניסטית, כמתנגדים למדיניות הממשלה או כפעילים נגד הפקעת קרקעות, נתקלו במגבלות משמעותיות במינוי לתפקידים במערכת החינוך (כהן, 2006; جريس, 1967; سعدى, 2020).

השלכותיה של מדיניות זו ניכרו היטב במציאות היום-יומית. בעשור הראשון שלאחר קום המדינה נותרו היישובים הערביים בתחתית סולם העדיפויות הלאומי, כמעט ללא השקעה בתשתיות, במערכת החינוך ובפיתוח החברתי (אוסצקי-לזר, 1996). למאבק על זכויות נדרשת הנהגה משכילה ופעילה, אולם זו הייתה חסרה ביישובים הערביים: במהלך מלחמת 1948 נאלצו רבים מקרב המשכילים והמנהיגים לברוח אל מעבר לגבולות. בתקופה זו פעלו הממשל הצבאי ויועץ ראש הממשלה לענייני ערבים – שהחליף את משרד המיעוטים ב-1949 – לשימור מוסד ה"מוח'תאר" המסורתי במקום להקים רשויות מקומיות נבחרות (כהן, 2006). מהלך זה, שנשען על

הנהגה מסורתית ומוגבלת ולא על נציגים משכילים ובעלי יכולת, הותיר את היישובים הערביים ללא הנהגה אפקטיבית שתוכל לדרוש זכויות ושירותים בסיסיים. מצב זה הקל על הממשל הצבאי את התנהלותו, שכן מוח'תארים מסורתיים נטו לפעול בהתאם להנחיותיו, בניגוד למנהיגות משכילה או לרשויות מקומיות עצמאיות שהיו עלולות לגלות התנגדות (כהן, 2006; سعدي, 2020). חשוב להדגיש כי היעדרן של רשות עצמאית והנהגה משכילה ביישובים הערביים לא היה הגורם היחיד שבלם את פיתוחם. גורמים נוספים תרמו לכך: נותרו מאחור רשויות שנשלטו בידי זרמים פוליטיים המזוהים עם הפלג הקומוניסטי או שהביעו עמדה מנוגדת למדיניות הממשלה בכל הנוגע לממשל הצבאי, להפליה מוסדית ולהפקעת קרקעות. המתרחשות הפוליטיות הללו הובילו לחוסר שיתוף פעולה מצד גורמי השלטון.

דוגמה בולטת לכך היא כפר יאסיף, בעל רוב נוצרי, שבו פעלה רשות מקומית עוד בתקופת המנדט. הכפר סבל מהזנחה וממחסור בשירותים בסיסיים, וזאת בין היתר בשל עמדתו הפוליטית של ראש המועצה יני יני, שהיה מזוהה עם הזרם הלאומי הפלסטיני והתנגד למדיניות הממשלה (سعدي, 2020). מחקרו של סעדי (2020) מראה כי יני – איש משכיל ומנוסה, אשר הנהיג אחת משתי המועצות המקומיות הערביות שפעלו בתקופת המנדט (השנייה היא ראמה ולצידן שתי העיריות שפרעם ונצרת) – יצר קואליציה עם המפלגה הקומוניסטית ופעל בהתמדה מול משרדי הממשלה. הוא קיים פגישות תכופות, הגיש בקשות רשמיות וניהל מאבקים למען זכויות התושבים, לרבות התנגדות למדיניות הפקעת הקרקעות, לממשל הצבאי ולהזנחת היישובים הערביים. בפועל הוא לא השיג שירותים משמעותיים עבור הכפר, כגון שירותי חינוך והקמת בתי ספר, שכן פעולותיו עוררו חשש בקרב הממשל הצבאי, היועץ לענייני ערבים ומפלגת מפא"י, והם לא שיתפו עימו פעולה ולא הזרימו למועצה תקציבי פיתוח (سعدي, 2020).

על רקע זה, בעשור הראשון לאחר קום המדינה היעדרן של רשויות מקומיות מתפקדות ברוב היישובים הערביים לצד היעדר תוכניות מתאר מסודרות והקצאה מוגבלת של משאבים ציבוריים יצרו חסמים מהותיים בפני פיתוחם של הכפרים הערביים ועיכבו את התפתחות מערכת החינוך בהם (בנזימן ומנצור, 1992; El-Taji Daghsh, 2011). זאת ועוד, כפרים שנמצאו באזורים עם רגישות ביטחונית גבוהה – בסמוך לגבולות המדינה או בשטחים שיועדו לפינוי – סבלו מהגבלות פיתוח חמורות אף יותר (ח'מאיסי, 1994).

מפנה במדיניות כלפי החברה הערבית והשפעתו על מערכת החינוך בעשור השני למדינה לקראת סוף שנות החמישים חל מפנה במדיניות הממשלתית כלפי החברה הערבית בישראל, אשר נבע משילוב של שיקולים ביטחוניים, כלכליים ופוליטיים. מן ההיבט הביטחוני, אירועי טבח כפר קאסם (29 באוקטובר 1956) ומבצע סיני (מבצע קדש), לצד העובדה שאזרחי ישראל הערבים לא גילו התנגדות פעילה למבצע ואף לא הזדהו עם משטרו של ג'מאל עבד אל-נאצר – שנתפס באותה עת כאויב מרכזי של מדינת ישראל – תרמו לשינוי בתפיסת הדרג השלטוני. בהדרגה התגבשה בקרב מקבלי החלטות ההכרה כי האוכלוסייה הערבית בישראל אינה מהווה

עוד איום ביטחוני ישיר, תפיסה שסימנה שינוי כיוון ביחסי המדינה עם אזרחיה הערבים (בויםל, 2007; בסול, 2025; בויםל, 2014).

בסוף שנות החמישים התפתח מחסור ניכר בכוח אדם בענף הבנייה. בשל כך נאלצה ההסתדרות הכללית, אשר עד אז הקפידה שלא לצרף ערבים כחברים, לפתוח בפניהם את שעריה כדי לענות על צורכי המשק (מארק, 2022; سعدي, 2020). צעד זה הביא להרחבת השירותים החברתיים שסיפקה ההסתדרות ובהם שירותי בריאות, בנקאות ורווחה, ותרם להבנה הממסדית כי יש לשפר את מערך החינוך במגזר הערבי.

באותה תקופה, סוף שנות החמישים, גברו הקריאות של גורמים שונים במערכת הפוליטית – ובהם מפ"ם, מפא"י ואף המפלגה הציונית הכללית – לבטל את הממשל הצבאי (דיין, 2021). בתגובה למאבקים אלו מינה ראש הממשלה דוד בן-גוריון את שר המשפטים פנחס רוזן לבחון את פעילות הממשל הצבאי. דוח המלצותיו, שפורסם בשנת 1959, כלל בין היתר הצעות להקלות במתן רישיונות תנועה ולצמצום ההתערבות של הממשל הצבאי בעניינים אזרחיים (בסול, 2025; דיין, 2021).

לאחר טבח כפר קאסם (1956) ובעקבות עליית המודעות הציבורית בקרב האוכלוסייה הערבית גברו הקריאות לביטול הממשל הצבאי. רשויות מקומיות אחדות ובהן שפרעם (בסול, 2025) וכפר יאסיף (سعدي, 2020) העלו את הדרישה לביטול הממשל הצבאי לדיוני המועצה המקומית והפכו אותה לנושא מרכזי בשיח הפוליטי המקומי. ב-1 במאי 1958 התקיימה בנצרת הפגנת המונים שבמהלכה קראו המשתתפים לביטול הממשל הצבאי. בעקבות ההפגנה נעצרו מספר מפגינים (باجه, 2013; جريس, 1967).

גם הנציגים הערבים בכנסת מטעם המפלגה הקומוניסטית (מק"י) קראו לביטול הממשל הצבאי מראשית ימי המדינה, ובסוף שנות החמישים אף התרחב היקף הפעילות והמחאה שהם הובילו. אף על פי כן, הקריאות הציבוריות והפוליטיות הללו לא הצליחו לשנות את עמדתו של דוד בן-גוריון, שנותר מחויב לקיומו של הממשל הצבאי עד פרישתו מן החיים הפוליטיים בשנת 1963. בשתי ההצבעות שנערכו בכנסת על ביטול הממשל הצבאי (19 בפברואר 1962 וב-1963) הצליח בן-גוריון לגייס את תמיכתם של הח"כים הערבים מטעם המפלגות הנלוות למפא"י, שהצביעו נגד ביטולו (דיין, 2021; جريس, 1967).

במקביל החלה הממשלה לגבש תוכניות לפיתוח מערכת החינוך הערבית. החל משנת 1957 הוכנו תוכניות מתאר ליישובים הערביים, והורחבה פעילות משרד החינוך במטרה להקים בתי ספר חדשים ולהוסיף כיתות לימוד ביישובים קיימים (ארכיון המדינה, משרד החינוך, 1950–1966). בשנת 1962 יזמה הממשלה, ביוזמת שר החקלאות משה דיין, את תוכנית פיתוח הכפר הערבי והדרוזי, שבמסגרתה הוקצו תקציבים ליישובים הערביים לצורכי פיתוח בתחומי התשתיות, הבריאות, החינוך, משק המים ותחומים נוספים. במסגרת תוכנית זאת נבנו 26 גני ילדים, שלושה בתי ספר יסודיים, שני בתי ספר לחינוך מיוחד, שמונה בתי ספר על-יסודיים וארבעה מוסדות חינוך מקצועיים (בויםל, 2007). התושבים הערבים הוסיפו לפעול לקידום מערכת חינוך מקומית ולהקמת בתי ספר ראויים לילדיהם בשאיפה לשפר את רמת ההשכלה ולהבטיח ניידות חברתית וכלכלית.

במהלך העשורים הראשונים לקום המדינה נפתחו בפני האוכלוסייה הערבית אפשרויות תעסוקה חדשות – מפנה שתרם לירידה הדרגתית בערכה הכלכלי של הקרקע החקלאית, אשר הלכה והוסבה לשימושי דיור ותעסוקה (גנאיים וסופר, 2021). בעקבות זאת פחת כוח העבודה החקלאי, במיוחד לאור העובדה שחלק ניכר מהעבודה בשדות התבסס בעבר על בני המשפחה – בעיקר הילדים – שסייעו בפרנסת הבית.

אף שחוקי החינוך הוצגו כמענה לקידום זכות החינוך, בפועל הם שימשו גם כלי במסגרת מדיניות השליטה של המדינה בחברה הערבית. מחד גיסא פעלה המדינה לפיתוח מערכת החינוך הערבית, וביטוי לכך הוא חקיקת חוק חינוך חובה (1949) וחוק חינוך ממלכתי (1953); מאידך גיסא, חקיקה זו אפשרה למדינה לפקח על עיצובן של שכבות משכילות ולבסס שליטה בצעירים הערבים עם סיום לימודיהם התיכוניים והאקדמיים וכניסתם לשוק העבודה. בהקשר זה, הסמכות למינוי מורים, מנהלים ואנשי חינוך במערכת החינוך הערבית הופקדה בידי מנגנוני שליטה שונים ובראשם הממשל הצבאי, שירותי הביטחון (שב"כ) והמחלקה הערבית במפא"י (סעדי, 2020). למרות שינוי הכיוון היה היקף השינוי מוגבל ביותר ולא סיפק מענה הולם לצורכי האוכלוסייה. עד סוף שנות השישים נותרו חלק ניכר מהיישובים הערביים ללא בתי ספר כלל, ובבתי הספר הקיימים נרשמו צפיפות גבוהה ותנאי לימוד ירודים. קצב הבנייה של מוסדות חינוך לא הדביק את קצב גידול האוכלוסייה, ורבים מהתלמידים נאלצו ללמוד בחדרים שכורים בבתי פרטיים (מאיר-ברודניץ, 1983).

פערים ניכרו גם ברמה הגיאוגרפית. כפרים שהיו מרוחקים מהגבול או מאזורים שיועדו להפקעה נהנו מתנאים טובים יחסית, ואילו כפרים הסמוכים לגבול – כגון אום אל-פחם, מיישובי המשולש הצפוני – נותרו מנותקים משירותים בסיסיים כמו טלפון ותחבורה עד ראשית שנות השישים (בויםל, 2007). יישובים ערביים מבודדים נותרו אף הם מחוץ למעגל השירותים (בהרל, 2016). הממשל הצבאי המשיך לעכב את אספקת השירותים החברתיים, להגביל את חופש התנועה ולהקפיד על הנפקת רישיונות יציאה מהכפרים לצורך קבלת שירותי חינוך (Robinson, 2013). יישובים שהממשלה זיהתה כפוטנציאל אסטרטגי – כגון כפרים שיועדו לקליטת פליטים או שהיו מאוכלסים בבני העדות הדרוזיות והנוצריות – זכו להשקעה רבה יותר ולשירותים משופרים (בויםל, 2007; خمائسي, 2014). מערכת החינוך הערבית לא הצליחה להשתוות למערכת היהודית גם בסוף תקופה זו: היעדים לא הושגו הן בהקמת מוסדות חינוך חדשים הן בשיבוץ כלל התלמידים. מחקרים מצביעים על כך שהורים רבים העדיפו לשלוח את בניהם לעבודה על פני המשך לימודיהם (לוסטטיק, 1985). רק כ-50% מתוכניות הפיתוח בתחום החינוך יושמו בפועל, וביטוי לכך הוא הקמת כ-300 כיתות לימוד בלבד מבין 600 שתוכננו במקור – נתון המשקף את הפער הניכר בין היעדים המוצהרים של מדיניות הפיתוח לבין יישומם בשטח. והפערים היו חדים: בשעה שבמערכת החינוך היהודית הופקו 720 ספרי לימוד חדשים, בחינוך הערבי נכתבו רק 20 (בויםל, 2007). זאת ועוד, תלמידי ישראל היהודים החלו לצפות כבר במרץ 1966 בטלוויזיה חינוכית, שמטרתה הייתה העלאת רמת המודעות וההשכלה החינוכית. בשנת 1968 הוקם הערוץ הישראלי בעברית (הערוץ הראשון, כיום "כאן 11") (باجه, 2013, עמ' 165). ובה בעת ברוב היישובים הערביים לא

הוקמו בתי ספר תיכוניים, ותלמידים רבים נאלצו לנסוע לערים סמוכות, כגון שפרעם, שבה הוקם בית הספר התיכון הראשון בשנת 1967 (בסול, 2025).

מן האמור לעיל ניתן לקבוע, כי אף שהתרחש מפנה במדיניות כלפי החברה הערבית בשלהי שנות החמישים, עדיין נותרו במערכת החינוך הערבית פערים עמוקים וחסרים מהותיים. גורמים שונים עיצבו מציאות זו – מיקומו הגיאוגרפי של היישוב, הרכב האוכלוסייה ועמדותיה וכן מדיניות הממשלה כלפי קבוצות שונות באוכלוסייה.

עד כה פורסמו שני ספרים העוסקים בכפר ריינה. את הספר הראשון כתבו חוסין מנסור וג'וני מנסור, והוא פורסם בשנת 2007 (منصور ومنصور, 2007), ואילו את הספר השני כתב טארק בסול, והוא פורסם בשנת 2022 (بصول, 2022). שני הספרים תורמים תרומה חשובה לתיעוד ההיסטורי והחברתי של הכפר, שכן הם מספקים מידע בסיסי על מספר התלמידים שפקדו את מוסדות החינוך ועל מיקומם הגיאוגרפי של מוסדות אלה. עם זאת, הם אינם עוסקים במאבק שניהלו התושבים למימוש הזכות לחינוך, אינם מנתחים את התהליך שהוביל להקמת שני בתי הספר הממשלתיים בשנת 1970, ואינם דנים בהתפתחותה של התשתית הפיזית של מערכת החינוך בכפר. עיקרם של חיבורים אלה הוא תיעוד עממי באופיו שאינו נסמך על מתודולוגיות מחקר מדעיות, ואין בהם דיון תאורטי שיטתי ומעמיק. לכן, המאמר הנוכחי מבקש למלא משבצת חסרה זו ולבחון את התפתחות מערכת החינוך בכפר ריינה בשנים 1948–1970 תוך בחינת מימוש הזכות לחינוך, המעוגנת הן במגילת העצמאות הן בחקיקה הרלוונטית, והתמקדות במאבק המקומי ובמדיניות הממשלה באותה תקופה.

מהלך המחקר

מטרות המחקר

לאחר הצגת התמונה הכללית של התפתחות מערכת החינוך ביישובים הערביים במהלך שני העשורים הראשונים לאחר קום המדינה ובחינת ההבדלים בין יישוב ליישוב, המחקר הנוכחי מבקש להתמקד במקרה הבוחן של כפר ריינה. מטרתו המרכזית היא לבחון את מידת עמידתו של הכפר בפני השינויים והתמורות שחלו בתקופה הנדונה תוך התמקדות במעמדו המשמעותי (כפי שיפורט בהמשך). כמו כן המחקר מבקש לברר אם העקרונות הנוגעים בזכויות הנזכרות במגילת העצמאות או זכויות האדם תרמו בפועל לקידום הזכות לחינוך בכפר. הוא מבקש גם למקם את ריינה על הרצף שבין יישובים שנותרו במצב של הזנחה חינוכית יחסית וכמעט שלא נהנו משירותי חינוך בסיסיים, לבין יישובים אשר חוו תהליכי פיתוח מסוימים וזכו להתערבות ממשלתית ניכרת.

שיטות המחקר

הטענה המרכזית במאמר זה היא שכדי שיישוב כלשהו ייהנה מזכויות – אין די בלהישען על חשיבותו או על מעמדו, כשם שאין די בלהישען על זכויות המעוגנות בחוק או במסמכים רשמיים, מקומיים או בין־לאומיים. זכויות אינן ניתנות מאליהן, אלא נתבעות, מושגות וממומשות במאבק מתמשך, בפעולה יזומה ובהתארגנות חברתית.

שירותי חינוך הם בראש ובראשונה שירותים חברתיים המשפיעים במישרין על עיצוב המרחב הגיאוגרפי של היישוב, על התנהלות תושביו בחיי היום־יום ועל יכולתו להתמודד עם שינויים דמוגרפיים וכלכליים. מסיבה זו בחר המחקר בגישה גיאוגרפית־היסטורית־פוליטית־משפטית – דיסציפלינה בין־תחומית המשלבת בין ממד הזמן לבין ממד המרחב. בעוד שהמרחב מנותח באמצעות נתונים גיאוגרפיים, ממד הזמן בא לידי ביטוי בהקשרים ההיסטוריים, הפוליטיים והמשפטיים של התקופה. המפגש בין המקום לבין ציר הזמן הוא מהותי במיוחד, שכן שאלות המרחב מעוררות סוגיות מהותיות, ואילו ההיסטוריה מספקת את ההקשר ואת ההסבר להן (בן ארצי, 2022; Bsoul, 2025).

בהתאם למסגרת זו, המחקר מתבסס על מגוון מקורות ראשוניים ומשניים: ארכיון תולדות ההגנה, המאיר על מבנה השלטון המקומי בסוף תקופת המנדט; ארכיון המדינה, שבו מצוי תיק עשיר במסמכים מהשנים 1963–1974 – לרבות התכתבויות בין ועדות מקומיות לגורמים ממשלתיים, כתבות עיתונאיות וסקירות כפריות משנת 1963. נוסף על כך, נאספו עדויות בעל פה מתושבים ותיקים שהיו עדים להתפתחויות הפוליטיות והחברתיות באותה תקופה.

ממד מרחבי נוסף מתווסף באמצעות שימוש במפה משנת 1958, המאפשרת לזהות את מיקום המוסדות החברתיים ולבחון את השיקולים הגיאוגרפיים בבחירת מיקומם במרחב הכפרי, לרבות איתורם של שני בתי הספר הממשלתיים – הישן והחדש. יתרה מכך, המחקר נשען על חקיקה רלוונטית לתקופה ובראשה חוק לימוד חובה (1949) וחוק החינוך הממלכתי (1953), המשמשים נקודת ייחוס למדיניות הרשמית בתחום החינוך.

אם כן, המחקר הנוכחי משלב מקורות היסטוריים, גיאוגרפיים, משפטיים ועדויות אישיות כדי להציג תמונה שלמה ומבוססת ולבחון את הטענה המרכזית כי המדינה הזניחה את פיתוח מערכת החינוך בכפר ריינה חרף מעמדו, החשוב בעיניה, במערך היישובים הערביים. בכך מבקש המחקר להשלים פער מחקרי ולהעשיר את ההבנה על אודות יחסי הגומלין שבין המדיניות השלטונית לבין המציאות החינוכית בכפרי הגליל.

המיקום הגיאוגרפי

ריינה (Reina, الرينة) הוא כיום אחד הכפרים הערביים הגדולים במרחב נצרת, השוכן מצפון לה, על גבעות הגליל התחתון המרכזי, בגובה ממוצע של כ־300 מ' מעל פני הים. למעלה ממחצית תושביו הם מוסלמים, והשאר הם נוצרים מזרמים שונים (אורתודוקסים, לטינים ופרוטסטנטים). מאמצע המאה ה־19, בתקופת התנטימאט (1839–1876), חוקק השלטון העות'מאני חוקים שונים, חלקם לפי מנגנון אירופי וחלקם לפי מנגנון מזרחי. במסגרת זו, ב־1864 חוקק "חוק המחוזות" (שעודכן ב־1871), שחילק את האימפריה העות'מאנית לווילאייטים (פלכים), סנג'אקים (מחוזות), קד'אות (נפות) ונאחיות (תת־נפות). בעקבות החוק הפך כפר ריינה לכפוף לנפת נצרת. באופן מפתיע מונתה לתפקיד המוח'תאר של הכפר אישה בשם טויסה מעאמרה (בסול, 2024; منصور ومنصور, 2007).

מערכת החינוך בכפר ריינה עד קום המדינה

בתקופת המנדט הבריטי פעלו בכפר ריינה שני בתי ספר ממשלתיים שנבנו בשנת 1924 לצד בית ספר נוצרי – **בית הספר הלטיני** – שהוקם כבר בשנת 1878, בשלהי התקופה העות'מאנית. שני בתי הספר הממשלתיים מוקמו בשכונה הוותיקה של הכפר, אך בשני אתרים שונים: האחד שכן בסמוך למרכז הכפר (במיקומה הנוכחי של קופת חולים כללית), והשני נבנה בקרבת המעיין התחתון (ראו מפת נצרת).

החלטת שלטונות המנדט למקם את בתי הספר באותו אזור נבעה משיקולים גיאוגרפיים ומעשיים. מרבית האוכלוסייה המוסלמית התגוררה באותה שכונה, והקרבה לבתי הספר אפשרה לתלמידים גישה נוחה למוסדות החינוך בתקופה שבה טרם הוסדרה מערכת תחבורה להסעת תלמידים. נוסף על כך, מיקומו של אחד מבתי הספר על ציר התחבורה המרכזי שחיבר בין ריינה, נצרת והכפרים הסמוכים, הקל על הגעת תלמידים גם מיישובים שכנים.

אשר לבית הספר הלטיני – מוסד זה הוקם ונוהל על ידי בני העדה הנוצרית המקומית, והוא מוקם ממזרח לכביש הראשי, בנקודת המפגש שבין דרך השוק (דרב אליסוק) לכביש דקל (אל-נח'יל), בסמוך לכנסייה הלטינית ולבית העלמין הנוצרי (ראו מפת נצרת). מיקומו שירת בעיקר את האוכלוסייה הנוצרית שחיה באזור זה של הכפר.

מערכת החינוך בתקופת המנדט נשלטה על ידי פקודת החינוך העברי והערבי של שלטונות המנדט, שקבעה כי החינוך היסודי יהיה בפיקוח ממשלתי. המשמעות הייתה שמספר בתי הספר וסוגיהם הותאמו בעיקר ליכולת התקציבית ולשיקולים מנהליים, ולא תמיד לצורכי האוכלוסייה. בכפרים כמו ריינה הובילה קביעה זו למצב שבו מעט מוסדות החינוך שפעלו בו סיפקו לילדים מענה בסיסי בלבד.

מפת נצרת, שנת 1958

(קנה מידה 1:20,000, מספר גיליון 17–23, אוסף מפות, הספרייה הלאומית, ירושלים)

על פי דוח שירות הידיעות של "ההגנה" (הש"י) מסתיו 1943, מנתה אוכלוסיית כפר ריינה באותה עת כ־1,200 נפש, מהם כ־770 מוסלמים וכ־430 נוצרים. מספר הגברים בני 18–48 עמד על כ־240 (דו"ח סקירת כפר ריינה, 1943, ארכיון ההגנה, עמ' 2). מנתונים אלה ניתן להסיק, כי בדומה לרוב הכפרים הערביים בתקופת המנדט הבריטי, גם לכפר ריינה הייתה תשתית חינוכית מצומצמת, שהתבססה על מספר מצומצם של מוסדות חינוך וללא מערכת חינוך מגוונת או מתפתחת. אף שבכפר פעלו שני בתי ספר ממשלתיים ובית ספר נוצרי, עובדה שלכאורה סותרת את טענת המחסור במוסדות חינוך, בפועל מוסדות אלה לא סיפקו מענה לצורכי התושבים. ביטוי לכך היה התנאים הפיזיים הירודים: בתי הספר פעלו במבנים קטנים שכללו חדר לימוד אחד או שניים בלבד, ללא חצרות וללא מתקני תברואה נגישים. באחד מבתי הספר נדרשו התלמידים לצאת למבנה סמוך, המרוחק מבית הספר, על מנת להשתמש בשירותים (ריאיון עם עאטף בסול, 27 בספטמבר 2025).

בסעיפים הבאים ייבחן מעמדו של הכפר ביום נפילתו לידי כוחות צה"ל ולאחר מכן, זאת כנדבך בהבנת התפתחותו החברתית והחינוכית של ריינה בעשורים שלאחר קום המדינה.

נפילת כפר ריינה בידי כוחות צה"ל ומעמדו לאחר מלחמת 1948 כפר ריינה נפל בידי כוחות צה"ל במהלך "קרבות עשרת הימים" במסגרת מבצע דקל, ב־16–17 ביולי 1948 (יכול, 2023). עם סיום הקרבות זכה הכפר למעמד חשוב בעיני ממשלת ישראל בשל שלושה גורמים מרכזיים:

א. **נוכחות בני העדה הנוצרית בכפר.** מדיניותה של ממשלת ישראל בתקופה שלאחר הקמת המדינה כללה מאמצים להעמקת הפילוג בקרב האוכלוסייה הערבית, תוך עדיפות למיעוטים דתיים כגון בני העדה הנוצרית והדרוזית על פני האוכלוסייה המוסלמית (בויל, 2007; 2005; Bsoul, 2025; سعدي, 2020). כפר ריינה זכה לשרוד במלחמת 1948 בין היתר הודות לפעילות חיובית של חנא ח'מיס, תושב נוצרי בכפר, אשר סייע לחקלאים יהודים בתקופת המנדט בהשגת הלוואות. עם הגעת כוחות צה"ל לכפר ב־17–18 ביולי הובטח לחנא ח'מיס כי תושבי הכפר לא יגורשו. הוא גם נטל חלק במפגשים עם נציגי הממשלה לדון בהפליה ובבעיות החברה הערבית ("פרשת ההפליה", 1953).

מסמך היסטורי נוסף מעיד על מעמדם ועל חשיבותם של בני העדה הנוצרית, ובייחוד בכפר ריינה (סעיף 6 במכתב תנאי הכניעה של העיר נצרת מיום 16 ביולי 1948, ארכיון צה"ל 1025/922/75). במסמך זה נקבע כי צה"ל מתחייב להגן על המקומות הקדושים לנצרות בעיר נצרת ובכפרי הסביבה. אזכור זה מלמד כי כפר ריינה נחשב באותה עת לחלק בלתי נפרד ממעגל היישובים הנוצריים סביב נצרת, ואף היה הכפר היחיד בעוטף הצפוני של העיר (עילוט, משהד, עין מאהל וריינה) שבו התקיימה קהילה נוצרית משמעותית. במסמך מופיע שמו של מנהל משטרת נצרת בתקופת המנדט, סמואל ח'מיס, שהיה אחד מקרוביו של חנא ח'מיס (ריאיון עם ג'ורג' סלאמה ח'מיס, 10 בפברואר 2022). נראה כי סמואל

ח'מים, בזכות קשריו והשפעתו, פעל להבטיח את שלומם של בני העדה הנוצרית באזור. ככל הנראה הוא פנה אל מפקד מבצע "דקל" חיים לסקוב, אשר הוביל את כיבוש הגליל התחתון במהלך "קרבות עשרת הימים" (9-19 ביולי 1948) (Bsoul, 2025, pp. 210-211), או אל בנימין דקלמן, מפקד גדוד 7 של חטיבת כרמלי, אשר השתתפו במבצע וחתמו על כתב הכניעה. קשרים אלה עשויים להסביר את האזכור המיוחד של ההגנה על המקומות הנוצריים ואת השמירה היחסית על ריינה בתקופה זו.

כאשר משווים את מצבו של כפר ריינה ליתר כפרי עוטף נצרת הצפונית ניתן להבחין בפערים משמעותיים: בעילוט פונו תושבי המוסלמים וחזרו רק בתחילת 1951 לאחר בקשה של מנזר נצרת (عرف، غريب وعبود، 2008); בציפורי פונו כל התושבים המוסלמים ולא שבו כלל (מוריס, תשע"ב); במשהד פונו התושבים המוסלמים ולאחר שבוע בלבד, בהתערבותו של חנא ח'מים, שבו לכפרם (عرفات، 2021); תושבי עין מאהל פונו וחזרו שוב בזכות יגאל אלון, פוליטיקאי שבילדותו ביקר רבות בכפר (ריאיון עם עלי חביב אללה, 16 באוקטובר 2025). עובדות אלה ממחישות כי נוכחות בני העדה הנוצרית בכפר ריינה תרמה להישרדותו בזכות מדיניות הצבא לקיים יחסים טובים עם בני העדות הנוצריות.

ב. **מיקומו הגיאוגרפי של הכפר.** כפר ריינה שוכן במרחב כפרי רחב, על ציר תחבורה המקשר בין נצרת לכפרי הסביבה, כגון משהד, כפר כנא וטורעאן. בשנותיה הראשונות של המדינה היו המשאבים הכלכליים מוגבלים, והמדינה בחרה להשקיע בכפרים גדולים ומרכזיים שיכולים לשמש כמרכזי פיתוח שירותים לא רק לתושביהם, אלא גם לתושבי כפרים סמוכים (ח'מאסי, 1994; Bsoul, 2025).

ג. **קליטת פליטים ערבים בכפר.** ממשלת ישראל בשיתוף הממשל הצבאי קבעה את כפר ריינה כיעד לקליטת פליטים ערבים במטרה למנוע את חזרתם לכפרים שהם נטשו. בעקבות קרב 1948 נקלטו בכפר בין 550 ל-800 פליטים (כהן, 2000) ממקומות כגון צפורייה, מעלול, סבת קרוב וחד'ה (بصول، 2022).

תהליכי הקליטה והגידול הדמוגרפי, חשיבות מיקומו הגיאוגרפי של כפר ריינה וקיומה של קהילה נוצרית שחיה בו תרמו להפיכתו למרכז אזורי עבור תושבי היישובים הסובבים. התפתחות זו הגבירה את הצורך בהרחבת מערך השירותים החברתיים והבריאותיים והציבה את היישוב כיעד אסטרטגי במדיניות המדינה כלפי המיעוט הערבי. הנגישות התחבורתית הגבוהה לכפר ועובדת היותו יישוב גדול יחסית תרמו אף הן לבחירתו כמרכז אזורי לפיתוח ולהענקת שירותים מגוונים ובהם שירותי בריאות, פיננסים ותקשורת. מגמה זו באה לידי ביטוי בהקמת קופת חולים בתחילת שנות השישים, בפתיחת סניף של בנק ברקליס בשנת 1963, בהקמת תחנת איסוף דואר במהלך שנות השישים ובהנחת קו טלפון בשנת 1966. שירותים אלה ניתנו לא רק לתושבי הכפר אלא גם לתושבי כפרי הסביבה (بصول، 2022). על רקע זה תיבחן בהמשך המחקר מידת מרכזיותו של כפר ריינה בסולם העדיפויות של המדינה בתחום החינוך.

מערכת החינוך בכפר ריינה בשנים 1948–1960

עם פירוק משרד המיעוטים ב־1949 (ראו לעיל), כמו יתר היישובים הערביים במדינה הפך כפר ריינה לכפוף באופן מלא לחקיקה ולמדיניות הממשלתית. ב־19 בספטמבר 1949 התקבל בכנסת חוק לימוד חובה, תש"ט-1949, אשר סימן נקודת ציון משמעותית בהתפתחות מערכת החינוך במדינה. בסעיף 2(א) לחוק נקבע כי "כל ילד מגיל חמש עד שלוש עשרה חייב בלימוד", קרי – על כל ילד בישראל חלה חובת לימוד עד לסיום כיתה ח'. עוד נקבע בסעיף 7(א) (ב), כי על המדינה מוטלת האחריות להסדרת ענייני החינוך ובכלל זה התקצוב והקמת מוסדות חינוך מתאימים. משמעות הוראת החוק הייתה ברורה: המדינה נדרשה להבטיח מסגרת חינוכית לכל ילד עד גיל 13 ולספק את התשתיות ואת המשאבים הדרושים לכך. אולם בפועל המצב בכפר ריינה בשנים הראשונות לאחר קום המדינה היה רחוק ממימוש חזון זה. ממצאים ארכיוניים, לרבות מסמכים ותצלומים מאותה תקופה, מצביעים על כך שמערכת החינוך בכפר סבלה ממחסור חמור בתשתיות ובציוד בסיסי.

מן התצלומים של בתי הספר, השמורים בארכיון המדינה משנת 1955, עולה כי מבני בתי הספר היו ברובם ישנים, וחלקם שימשו שרידים מתקופת המנדט הבריטי. מבנים אלה הוסבו לשימוש חינוכי ללא תכנון ייעודי מתאים. תנאי הלימוד בהם היו לקויים: הכיתות היו צפופות, לעיתים נעדרות חלונות מספקים, חצרות בתי הספר לא היו מרוצפות או מגודרות, ולעיתים נמצאו בהן אבנים אשר יצרו סיכון בטיחותי ממשי לתלמידים (ראו תמונה 1). גם תנאי הסניטציה היו ירודים: השירותים היו מיושנים ולעיתים כלל לא קיימים, ולא היו מדרכות או שבילים מוסדרים שהובילו למוסדות החינוך. הציוד הלימודי היה חסר: לא היו די שולחנות וכיסאות לכלל התלמידים, ולעיתים שניים ואף שלושה תלמידים חלקו שולחן אחד. ספרי לימוד ומפות גיאוגרפיות היו נדירים, והמורים נאלצו להסתפק בשיטות הוראה מסורתיות.

תמונה 1. חצר אחד מבתי הספר הממשלתיים שנת 1955, ארכיון המדינה (צילום: יהודה איזנשטרק)

מכאן ניתן לומר כי עד אמצע שנות החמישים לא היה מצבו של כפר ריינה שונה מהותית מזה של יתר היישובים הערביים בכל הנוגע למערכת החינוך. קרי, מעמדו האזורי וחיבתו, כפי שצוינו לעיל, לא תרמו למימוש הזכות לחינוך ראוי. ניתן להצביע על מספר גורמים מרכזיים למצב זה. ראשית, מצבה הכלכלי הקשה של המדינה לאחר מלחמת 1948 הוביל למחסור חמור בתקציבים שיועדו לשיקום ולפיתוח תשתיות, ובייחוד ביישובים הערביים (בויםל, 2007). נוסף על כך, בשנים אלו העדיפה המדינה להקצות את עיקר משאביה לתחום הביטחון על רקע החשש מהתלקחות סבב לחימה נוסף עם מדינות ערב. רוב התקציבים הופנו אפוא לצרכים ביטחוניים (מוריס, 1996) על חשבון השקעה בתחומים אזרחיים בכלל ובחינוך הערבי בפרט (בויםל, 2007).

עם זאת, שיקולי הביטחון לא היו הגורם היחיד. לצידם פעלו גם שיקולים אידאולוגיים, אשר עיצבו את מדיניות המדינה בשנותיה הראשונות. בתקופה זו התמקדה המדינה בקליטת גלי עלייה נרחבים ממדינות ערב, מאירופה וממדינות נוספות. עולים אלה התמודדו עם קשיים כלכליים, חינוכיים ותעסוקתיים, והמדינה השקיעה משאבים רבים בהבטחת דיור, תעסוקה ותשתיות בסיסיות לצורך קליטתם. לפיכך הועדפה הקצאת תקציבים למפעלי קליטת העלייה על פני הקצאת משאבים לפיתוח היישובים הערביים (גרינברג, 2015; נבון, 2016; סבן, 2008). מחקרים קודמים מצביעים על כך שרמת החינוך במעברות הייתה נמוכה יחסית ולא עמדה בסטנדרטים חינוכיים נאותים. עם זאת, המחקר הנוכחי מתמקד בכפר אשר זכה למעמד חשוב בעיני המדינה, ובוחן אם מדיניות הממשלה כלפיו אכן תרמה למימוש הזכויות החינוכיות המעוגנות בחוק. אומנם מדיניות המדינה נועדה לחזק כפרים ערביים מסוימים, אך חלק מצמרת המדינה – פוליטיקאים, אנשי צבא ומנהיגים ציוניים – שאפו לגירוש הערבים שנתרו בישראל לאחר סיום הקרבות ב-1948. כיוון שכך, לא ננקטו פעולות לקידום השירותים החברתיים ביישובים הערביים, לרבות מערכת החינוך (בויםל, 2007; דיין, 2021; בליה, 2013). רק לאחר אירועי שנת 1956 – טבח כפר קאסם ומבצע סיני – התגבשה במסד המדיני והפוליטי ההכרה כי המיעוט הערבי הוא חלק בלתי נפרד מן המדינה, וכי יש לעצב מדיניות ארוכת טווח להכרה בו כשווה זכויות (בויםל, 2007; סבן, 2008; בויםל, 2014).

בכפר ריינה לא פעלו בתקופה זו רשות מקומית או מסגרת חינוכית מוסדית סדורה. המדינה והממשל הצבאי העדיפו להשאיר על כנה את פעילותם של שני המח'תארים – סעיד איוב בראנסי מן העדה הנוצרית ועבד אל'רחמאן עתאמלה מן העדה המוסלמית – כחלופה להקמת רשות מקומית נבחרת (בסול, 2024). מנקודת מבטה של המדינה ושל הממשל הצבאי, הנהגת המח'ותארים נתפסה כיעילה ובטוחה יותר מרשות מקומית דמוקרטית, אשר הייתה עשויה לפעול בניגוד למדיניות השלטון, כפי שאכן אירע בכפר יאסיף (سعيد, 2020).

מצב זה צמצם באופן ניכר את מרחב ההזדמנויות להשקעה ציבורית ואת האפשרות להשגת תקציבים ייעודיים להקמת מוסדות חינוך ראויים עבור תלמידי הכפר. כפועל יוצא, יישומו המעשי של סעיף 7 לחוק לימוד חובה היה כמעט בלתי אפשרי, והפער בין ההסדרה החוקית

לבין המציאות בפועל הלך והעמיק. היעדרו של גוף חינוכי מוסדר – בין שוועד מקומי ובין שרשות מקומית – פגע פגיעה נוספת ביכולת לממש את הוראות החוק, שכן הקמת מוסדות חינוך תקינים מותנית בשיתוף פעולה עם גורם מוניציפלי או חינוכי מקומי מוסמך. היעדרם של גופים אלה סיכל הלכה למעשה את יישום החוק בכפר ריינה והגביל את האפשרות לקבלת תקציבים ולהקמת מוסדות חינוך בהתאם לדרישות החוק.

מכאן ניתן להסיק, כי על אף מעמדו של כפר ריינה בעיני רשויות המדינה כיישוב בעל חשיבות אזורית המספק שירותים חברתיים, בריאותיים, פיננסיים, ציבוריים וחינוכיים ליישובי הסביבה, הרי שיקולים פוליטיים, ביטחוניים וכלכליים תרמו לדחיית פיתוחה של מערכת החינוך המקומית והותירו אותה במתכונתה המסורתית והמוגבלת. בעוד שבמערכת החינוך היהודית הונהגו כבר בשנות השלושים של המאה ה-20 מנגנונים מוסדרים להענקת תעודות בגרות, אשר החלו להתגבש בשנים 1928–1935 (גולד, 2021), תלמידי כפר ריינה ותלמידי יישובים ערביים אחרים נותרו מחוץ למעגל זה, ללא אפשרות שוויונית להשתלב בהשכלה תיכונית מתקדמת. מצב זה העמיק את הפערים החינוכיים והחברתיים בין האוכלוסיות והיווה חסם בפני השתלבותם של צעירים ערבים במוסדות ההשכלה הגבוהה ובשוק העבודה המיומן באותה תקופה.

חוסר שביעות הרצון של ההורים והתלמידים בא לידי ביטוי באירועים משמעותיים, לדוגמה, סירוב תלמידי אחד מבתי הספר הממשלתיים להשתתף בטקס לציון עשר שנים להקמת המדינה (1958) כאקט מחאה על המדיניות המזניחה של הממשלה (אוסצקי-לזר, 1996). כאמור, רק בסוף שנות החמישים חל מפנה חיובי במדיניות הממשלה כלפי החברה הערבית בכללה, והחלו הקלות והקצאות משאבים לצורך הקמת מוסדות חינוך ביישובים שבהם לא פעלו בתי ספר מספקים. תושבי הכפר הבינו כי הופעתן של זכויות במסמכים רשמיים – לדוגמה במגילת העצמאות ובחוקי החינוך השונים – אינה מבטיחה את מימושה בפועל. הם החלו אפוא לפעול בדרכים חלופיות על מנת להבטיח את זכויותיהם. שתי דרכים מרכזיות נבחרו: האחת הייתה הצטרפות להסתדרות הכללית, והדרך השנייה הייתה השתלבות במפלגת מפא"י ששלטה אז במערכת הפוליטית ("שיחות מעריב", 1969; ריאיון עם מוחמד עתאמלה, 27 בספטמבר 2025). בראיונות שנערכו עם ותיקי הכפר הוזכר כי הצטרפות להסתדרות ולמפלגת מפא"י נבעה ממניע ברור – הרצון לממש זכויות חברתיות וחינוכיות שנשללו או הוגבלו בפועל. בראיונות נוספים צוין כי בני העדה הנוצרית בלטו במיוחד בהשתלבותם בשתי המסגרות הללו ונטלו בהן חלק פעיל (ריאיון עם מוחמד עתאמלה, 27 בספטמבר 2025).

לסיכום ניתן לומר כי הזכויות המעוגנות במסמכים רשמיים – ובראשן הזכות לחינוך – לא באו לידי מימוש מלא בכפר ריינה בעשור הראשון לאחר קום המדינה. לנוכח מציאות זו בחרו התושבים לנהל מאבק חברתי-פוליטי עצמאי בדרכים חדשות אשר יידונו בהרחבה בסעיף הבא.

פעילות ועד החינוך בכפר ריינה, 1960–1968

כאמור, לקראת סוף שנות החמישים החלו תושבי כפר ריינה להבין כי זכויותיהם אינן ניתנות להם מאליהן, ועליהם להיאבק למען השגתן. תפיסה זו עולה בקנה אחד עם דבריו של שופט בית המשפט העליון יצחק זמיר, אשר במאמרו העוסק בזכויות החברה הערבית בישראל עמד על הצורך בפעולה אקטיבית לשם מימוש הזכויות האזרחיות (זמיר, 2006). בתוך כך התגבשה בקרב התושבים מגמה של התארגנות פוליטית שהתבטאה בין היתר בהצטרפות למפלגת מפא"י – צעד אשר תאם את מדיניות המפלגה לגייס אזרחים ערבים לשורותיה כדי לצמצם את מוקדי ההתנגדות למדינה (سعدی, 2020) וכדי לבלום את ההשפעה הגוברת של התנועה הקומוניסטית בקרב האוכלוסייה הערבית (مناع, 2016).

בהקשר זה ראוי להתעכב על פעילותם של פעילי המפלגה הקומוניסטית בכפר ריינה, אשר מילאו תפקיד חשוב במאבק למען זכויות תושבי המקום. עיון במסמכים היסטוריים שונים – עיתונות, תכתובות עם נציגי השלטון ומסמכי ארכיון – מעלה כי פעילים אלו עמדו בחזית המאבק הציבורי למען זכויות אזרח בסיסיות, ובהן הקמת מועצה מקומית, שיפור מערכת החינוך, אספקת חשמל ומים ותשתיות נוספות (ראו קובץ מסמכים, לשכת יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים, גל 12/13937, 1963–1974).

תושבי ריינה לא הסתפקו בהזדהות עם מפא"י או עם מדיניות הממשלה דאז (שבראשה עמד דוד בן-גוריון), אלא פעלו גם במישור הקהילתי להקמת ועדת חינוך מקומית. על רקע ההזנחה הממסדית במערכת החינוך יזמה הקהילה המקומית הקמת ועדת חינוך עצמאית שנועדה לפנות אל משרד החינוך וללשכת היועץ לענייני ערבים, לגייס משאבים ולתכנן את פיתוחה ההדרגתי של מערכת החינוך בכפר. בהתאם לסעיף 8(א) לחוק לימוד חובה, תש"ט-1949, שר החינוך, בהתייעצות עם שר הפנים, מוסמך לאשר את פעילותן של ועדות מקומיות ולהעניק להן סמכות לגביית כספים לצורכי חינוך. כיוון שכך, כל יוזמה מקומית למימון החינוך בכפר נדרשה לקבל את אישור משרד החינוך.

ועדת החינוך החלה את פעילותה בראשית שנות השישים, ובמסגרתה נבחרו חנא ח'מיס כיושב-ראש, ראג'ח עבד אל-קאדר, אמין עבד אל-ג'ני וסלים סאיג כחברים בוועדה (סקירה כפרית – ריינה, 1963, ארכיון המדינה). הרכב הוועדה שיקף שיקולים פוליטיים ואסטרטגיים: חנא ח'מיס, דמות מרכזית בכפר ובעל קשרים עם גורמי ממשל, נבחר בשל יכולתו לשמש גורם מתווך בין התושבים לבין מוסדות המדינה (ריאיון עם ג'ורג' סלאמה ח'מיס, 10 בפברואר 2022). ראג'ח עבד אל-קאדר, שהיה מזוהה עם מפא"י (ולימים עם מפלגת העבודה), מייצג אף הוא את הזיקה הפוליטית לשלטון המרכזי – בחירה המעידה על מגמה מכוונת של קידום אינטרסים קהילתיים באמצעות קרבה פוליטית לממסד (כהן, 2006).

הממשלה והממשל הצבאי ראו בפעילותה של ועדת החינוך איום פוליטי פוטנציאלי, תפיסה שהשתקפה בדיווחיהם של המפקדים שנכחו באספות הוועדה. חשש זה התחזק במיוחד לנוכח מעורבותם והשפעתם של פעילי מפלגת מק"י בשורות הוועדה. מפקד הממשל הצבאי שנכח באחת האספות של ועדת החינוך, עקב אחר נאומיהם של הפעילים הקומוניסטים, ובמכתב

ששלח למושל הצבאי הביע חשש מפעילותם זו (אוסף התכתבויות בין מפקדי הממשל הצבאי למושל הממשל הצבאי, ארכיון המדינה, גל 12/13937, 1963–1974).

העימות בין היוזמות המקומיות, ובמיוחד של פעילי מק"י, לבין מדיניות השלטון ממחיש את המתח ששרר בין ההכרה החוקית בזכויות לבין מימושן בפועל. גם כאשר הייתה זהות פוליטית עם המפלגה השולטת, נשארו תושבי הכפר מחוץ למעגל ההשפעה האפקטיבי, והחינוך נותר תחום מוחלש ומוזנח. דוחות רשמיים משנות השישים מתארים מציאות קשה של מחסור במבני חינוך תקינים: בתי הספר פעלו במבנים רעועים מתקופת המנדט, חלקם הוכרזו כמסוכנים לשימוש. בשנת 1961 קרס גג אחד המבנים, והלימודים התקיימו בשטח פתוח. צפיפות התלמידים בכיתות הייתה גבוהה במיוחד – בשנת 1963 למדו 487 תלמידים ב־13 כיתות בבית הספר הממשלתי ו־250 תלמידים בשש כיתות בבית הספר הלטיני (סקירה כפרית – ריינה, 1963, ארכיון המדינה, גל 12/13937, 1963–1974). מחסור בצידוד בסיסי, תנאי בטיחות לקויים והיעדר תשתיות מתאימות המחישו את הפער העמוק בין חזון חוק לימוד חובה לבין מציאות החינוך היומיומית.

חרף הקשיים והעיכובים הביורוקרטיים לא דעכה נחישותם של תושבי כפר ריינה לממש את זכותם הבסיסית לחינוך ראוי לילדיהם. הם המשיכו לפעול ולתרום מכספם למען הקמת מוסדות חינוך מקומיים. בשנת 1964 הצליחה ועדת החינוך לגייס סכום מרשים של 17,000 ל"י לצורך הקמת שני בתי ספר בכפר (ארכיון המדינה, גל 12/13937, 1963–1974). עם זאת, פעילות זו לא הביאה לפריצת דרך ממשית במדיניות הממשלה, שכן היא נתקלה בהתנגדותו של הממשל הצבאי שחש מהשפעתם של פעילים קומוניסטיים בוועדה.

מפנה משמעותי, ואולי אף נקודת ציון מכרעת בתולדות החינוך בכפר ריינה, התרחש בדצמבר 1966, עת החליט ראש הממשלה לוי אשכול על ביטול הממשל הצבאי ביישובים הערביים (דיין, 2021; בויםל, 2014). להחלטה זו הייתה השפעה ישירה על מעמד הגופים האזרחיים המקומיים: החל מראשית שנת 1967 נדרשו התושבים לקיים קשר ישיר מול משרדי הממשלה, ללא תיווך או פיקוח של הממשל הצבאי. אף שוועדת החינוך המשיכה בפעילותה גם לאחר מכן, היא התקשתה לחולל שינוי ניכר, בין היתר בשל היעדר תמיכה מוסדית וריכוזיות יתר במערכת קבלת ההחלטות. ניתן לסכם ולומר, כי בשעה שהיישובים היהודיים נערכו ליישום התקנות החדשות שנקבעו בתיקון לחוק לימוד חובה משנת 1968 – חוק אשר הרחיב את גיל החובה עד לכיתה ט' והוביל להקמת חטיבות הביניים (חוק לימוד חובה, תש"ט־1949; תיקון, 1968), ובעת שתלמידי ישראל היהודים החלו לצפות כבר במרץ 1966 בטלוויזיה החינוכית לקידום השכלתם,¹ נאלץ כפר ריינה, בדומה לרוב היישובים הערביים, להיאבק על עצם הקמתו של בית ספר יסודי מודרני. מצב זה ממחיש את הפער המבני ששרר באותה תקופה בין האוכלוסייה היהודית לבין האוכלוסייה הערבית בכל הנוגע להקצאת משאבים חינוכיים, לפיתוח תשתיות ולהנגשת שירותי חינוך מתקדמים. המאבק למען הקמת מוסדות חינוך בסיסיים היה תנאי הכרחי ליצירת תשתית שתאפשר בעתיד את מימוש רפורמות החינוך הכלליות במדינה.

1 בשנת 1968 אף הוקם הערוץ הישראלי בעברית (הערוץ הראשון, כיום "כאן 11") (באבה, 2013, עמ' 165).

פעילות הרשות המקומית ומוסדות רשמיים בכפר ריינה, 1968–1970
 לנוכח החשש מההשפעה הפוליטית של ועדת החינוך וכדי לקדם את ניהולו הסדיר של הכפר
 הקים משרד הפנים ביוני 1968 רשות מקומית ומינה לראש המועצה את ראג'ח עבד אל-קאדר,
 תושב מקומי המזוהה עם מפלגת המערך/העבודה ואשר פעל נגד מק"י (ארכיון המדינה, גל
 12/13937, 1963–1973). מהלך זה סימל את המעבר מניהול חינוכי קהילתי לפיקוח ולממשל
 רשמי, תוך שמירה על שליטת המדינה בפיתוח הכפר.

עם הקמת הרשות המקומית בכפר ריינה הבינו תושבי הכפר כי פעילות פעילי מק"י בוועד
 החינוך היא מגבלה להתפתחות מערכת החינוך המקומית. לכן היו מי שבחרו להשתלב במוסדות
 המדינה השונים ולפעול בשיתוף פעולה עם גופים ממשלתיים המתקשרים עם ההסתדרות.
 במסגרת זו גויסו תושבים מהכפר לערוך פגישות ואספות לצורך תיאום פעולות חינוכיות
 במסגרת ההסתדרות.

במקביל צמחה עוד ועוד פעילות פוליטית חדשה בקרב תומכי מפלגת המערך כדי לשפר
 את מצב החינוך בכפר. תושבי הכפר גילו רצון לשיתוף פעולה בדו־קיום. במכתב ששלחו 40
 פעילים מהמפלגה לסגן ראש הממשלה מר יגאל אלון נכתב: "גם אנו רוצים להתנדב, ושתדעו כי
 גם בקרב הערבים יש כאלה המוכנים לפעול למען חיים משותפים וטובים בין יהודים וערבים"
 ("שיחות מעריב", 1969). מכתב זה מעיד על מאבק מורכב ורבי־ממדי של הקהילה הערבית
 לשיפור מצב החינוך והחברה ביישוביה – מאבק אשר הושפע במקביל מגורמים פוליטיים,
 חברתיים וממשלתיים. שיתוף הפעולה עם מפלגת המערך וההתרחקות מפעילות מק"י נבעו
 מהצורך לשפר את מצב החינוך בכפר ולהבטיח מקורות מימון ותמיכה ממשלתית, וזאת מבלי
 לפגוע במאמצים המקומיים לקבלת תשומת לב מהמדינה.

מנגד פעלה המדינה במלוא כוחה על מנת לקדם את החברה הערבית בתקופה זו. מנהיגי
 המדינה ראו בתהליך ההתפתחות של היישוב הערבי אמצעי פיקוח חלופי שנועד להתמודד
 עם כישלונה של המדינה לגרש את יתר האוכלוסייה הערבית שנותרה לאחר מלחמת 1948.
 לשם כך ננקטו צעדים שונים ובהם שילוב אזרחים ערבים במערך הממשלתי, קליטתם במשרות
 ציבוריות והענקת מלגות לסטודנטים ערבים. מהלכים אלה נועדו לצמצם את תחושת הניכור
 והשנאה כלפי המדינה ולהפחית את התמיכה במפלגת רק"ח (רשימה קומוניסטית חברתית),
 במיוחד לאחר פיצול המפלגה הקומוניסטית הערבית ממק"י בשנת 1965. במפלגות השונות
 פעלו מחלקות הסברה שבהן הוטמעה האידאולוגיה הציונית והודגשו יסודות החיזוק של
 מדינת ישראל (سعدی, 2020).

ביטול הממשל הצבאי בשנת 1966 לצד שינוי במדיניות הממשלה כלפי החברה הערבית
 והקלות שונות שניתנו בעקבותיו, כמו גם מיקומו הגיאוגרפי של הכפר ונגישותו לערים
 הסמוכות – ובפרט האפשרות להמשיך בלימודי תיכון בנצרת או בלימודי הוראה במוסדות
 להכשרת מורים – הובילו לעלייה ניכרת ברמת ההשכלה בקרב תושבי הכפר. מסמך ובו פירוט
 בעלי המקצועות בכפר ריינה מלמד, כי בשנת 1969 נמנו בכפר 14 מורים, 11 מהם הועסקו בבתי
 הספר המקומיים ושלושה נוספים בכפרים עילוט וטורעאן (אוקטובר 1969, ארכיון המדינה,

גל 12/13937, 1963–1974). המסמך אינו מציין את מוסדות ההשכלה שבהם למדו המורים, ועל כן לא ניתן לדעת אם הם רכשו את הכשרתם במכללה הערבית לחינוך בחיפה, שנוסדה בשנת 1949, או באוניברסיטה העברית בירושלים. שאלות אלו נותרו ללא מענה הן במסמכים היסטוריים הן בראיונות שנערכו בעל פה. עם זאת, עצם העובדה שבשנת 1948 לא היה בכפר אף מורה אחד מתושבי הכפר, כולם היו מיישובים אחרים, ואילו בשנת 1969 נמנו בו 14 מורים, מעידה על תהליך צמיחה משמעותי במערכת ההשכלה המקומית. אף כי אין בנתונים אלה כדי לקבוע את היקף השינוי או את תדירותו, הם משקפים מגמת התפתחות חינוכית ברורה. המעבר לשיתוף פעולה בין הנהגת הכפר לבין מוסדות המדינה אפשר את התהוותה של מערכת חינוך מודרנית בכפר. לשם הקמת בית הספר הקצתה המדינה 216,000 ל"י (מכתב מראש המועצה לניסים טוקטלי, ארכיון המדינה, גל 12/13937, 1963–1973), נוסף על תרומות שהתקבלו מתושבי הכפר עצמם. בשנת 1970 נבנו בכפר שני בתי ספר יסודיים חדשים אשר העניקו לו מידה ניכרת של אוטונומיה חינוכית ושימוש נדבך מרכזי בתהליך שיפור תנאי הלמידה המקומיים. מיקומם של שני בתי הספר נבחר על בסיס שיקולים גיאוגרפיים־מרחביים: בית הספר היסודי הממלכתי א' הוקם באזור אליביאדר (גרן) שביישוב הישן (אליבלד אליקדימה), ונועד לשרת את תלמידי אותה שכונה. לעומתו, בית הספר היסודי הממלכתי ב' נבנה באזור החצר (אליסאחה) שביישוב החדש (אליבלד אליג'דיה), כדי לתת מענה לתלמידים המתגוררים בשכונה זו. עקב הצורך הדחוף בבתי ספר חדשים והזנחת המבנים הישנים החליטו התושבים והמועצה המקומית לפתוח את בתי הספר החדשים במתכונת חלקית, עוד בטרם הושלמה הבנייה הסופית (ראו תמונה 2; מתוך אוסף תמונות של הכפר, לשכת היועץ לענייני ערבים, ארכיון המדינה, גל 12/13937, 1963–1973).

תמונה 2. חצר בית הספר היסודי ב'

בתמונה 2 נראים תלמידי בית הספר ניצבים בחצר שאינה מרוצפת, ולצידם חזיתו הימנית של המבנה, אשר כיתותיו נטולות חלונות ותרסיסים. דימוי חזותי זה ממחיש היטב את היעדר התשתיות הבסיסיות במוסדות החינוך החדשים ואת הפערים המהותיים בין הצרכים החינוכיים של הקהילה לבין המשאבים שהועמדו לרשותה בפועל. עיון במסמכים היסטוריים מגלה כי עד לשנת 1975 לא הוקמה בכפר מערכת ביוב מסודרת, מצב שכלל כמובן גם את מוסדות החינוך (התכתבויות באוסף ארכיון המדינה, גל 12/13937, 1963–1974).

גם בשנות השבעים נותרה מערכת החינוך בכפר הרחק ממצב אופטימלי. עד לשנת 1977 לא פעל בו בית ספר תיכון, ותלמידים שלא יכלו לשאת בעלויות הנסיעה נאלצו לצעוד ברגל לעיר נצרת. מציאות זו ממחישה את התנאים הכלכליים הקשים ואת הפערים החברתיים והמרחביים שבין האוכלוסייה הערבית לזו היהודית (ריאיון עם מוחמד אחמד עתאמלה, 28 בפברואר 2022).

סיכום

סיפורו של כפר ריינה משקף את המאבק המתמשך של הקהילה הערבית בישראל למימוש הזכות לחינוך ולהכרה במעמד אזרחי מלא. על אף חשיבותו האזורית לא היה מעמדו של הכפר שונה מהותית מזה של יתר היישובים הערביים, וזכויות החינוך בו לא מומשו בחופשיות. המאבק להשגת מערכת חינוך מודרנית נמשך לאורך שנים והוביל להקמת שני בתי ספר בלבד בשנת 1970, מצב שהדגיש את הפער ההיסטורי בין החזון החוקי והאידיאולוגי לבין יישומו בפועל.

אף על פי שחוק לימוד חובה (1949) עיגן את זכותו של כל ילד לחינוך חובה חינם ושיקף את חובת המדינה לפעול להקמת מוסדות חינוך הולמים, וכן אף שעקרון הזכות לחינוך מעוגן במגילת העצמאות, מימוש זכויות אלה בכפר ריינה נותר חלקי ומוגבל. הסיבה לכך נעוצה בשילוב מורכב של גורמים פוליטיים, כלכליים ותשתיתיים. מערכת החינוך בכפר התמודדה עם מחסור מתמשך בתשתיות, בצידוד לימודי ובתנאי הוראה נאותים, אשר העמיק את תחושת ההזנחה והחריף את הפער בין האידיאל של שוויון בחינוך לבין המציאות.

ההשפעה המרכזית של גורמים פוליטיים באה לידי ביטוי בראייתם של הכוחות הצבאיים והממשל הזמני הראשוני את הכפרים הערביים כמוקד פוטנציאלי להשפעה פוליטית של מפלגות קומוניסטיות. ההגבלות שהוטלו עליהם בשל כך צמצמו את יכולת הקהילה לפתח מערכת חינוך סדירה ועצמאית. עם זאת, יזמות מקומית, באמצעות הקמת ועדת חינוך בתחילת שנות השישים, אפשרה לגייס משאבים, לתכנן ולבצע צעדים ראשוניים לשיפור מצב החינוך אף במציאות של מחסור ממשי ושיתוף פעולה ממשלתי חלקי בלבד.

המחקר מדגיש כי זכויות פורמליות, גם כאשר הן מעוגנות בחוק ובמגילת העצמאות, אינן מבטיחות מימוש בפועל; מימוש הזכות לחינוך מחייב פעולה יזומה, הבנה של המפה הגיאופוליטית והחברתית ויכולת לפנות למוסדות המדינה ולהיאבק על משאבים.

הקמת המועצה המקומית בכפר ריינה בשנת 1968 יצרה שינוי מהותי במעמדו של החינוך המקומי, בכך שהיא סיפקה מסגרת חוקית ומוסדית לפיתוח מערכת החינוך, אפשרה קבלת

משאבים ממשלתיים והובילה להקמת בתי ספר חדשים שבהם שופרו תנאי הלמידה. עם זאת, הפערים לא נסגרו לחלוטין – במיוחד בתחום התשתיות ושירותי הבריאות. סיפורו של כפר ריינה מדגים את המאבק המתמשך של הקהילה הערבית לשוויון בחינוך ולהכרה בזכויות אזרחיות תוך שמירה על זהות פוליטית וחברתית. הוא עשוי לשמש בסיס למחקרים עתידיים על התפתחות מערכת החינוך בכפר ריינה מאז שנות השבעים, כמו גם למחקר השוואתי עם יישובים ערביים אחרים, במטרה לבחון אם דפוסי ההתמודדות והאילוצים היו ייחודיים למקרה זה או שמא שיקפו תופעה רחבה יותר. עם זאת, המחקר התמודד עם מגבלות מהותיות, בראשן היעדר ארכיון היסטורי מקיף והיעדר מחקרי מקרה ייעודיים, אשר לא אפשרו לערוך השוואות מעמיקות אלא כלליות בלבד.

מקורות

- אוסצקי-לזר, ש' (1996). התגבשות יחסי גומלין בין יהודים לערבים במדינת ישראל בעשור הראשון 1958–1948 [עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה].
- אסף, מ' (1970). היחסים בין ערבים ויהודים בא"י 1860–1948. תרבות וחינוך. בהרל, ע' (2016). בין פליטות מתגלגלת לקליטה מוצלחת: המקרה של פליטי קדיט'א בגיש. זמנים, 134–133, 143–132.
- בוים, י' (2007). צל כחול לבן – מדיניות הממסד הישראלי ופעולותיו בקרב האזרחים הערבים בישראל השנים המעצבות: 1968–1958. פרדס.
- בן ארצי, י' (2022). תמורות במחקר הגיאוגרפיה ההיסטורית בישראל בעשור האחרון. אופקים בגיאוגרפיה, 100, 177–156.
- בנזימן, ע' ומנצור, ע' (1992). דיירי משנה: ערביי ישראל, מעמדם והמדיניות כלפיהם. ירושלים. בסול, ט' (2024). ריינה: התפתחות השלטון המקומי ממנהיגות מסורתית לרשות מוניציפלית 1968–1948. דארנא, 51, 51–42.
- בסול, ט' (2025). התפתחות עירונית תחת מגבלות: שפרעם בתקופת הממשל הצבאי 1966–1948 [עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה].
- גולד, כ' (2021). מיסוד תעודת הבגרות בארץ ישראל, 1929–1935. עיונים, 35, 162–137.
- גנאים, נ' וסופר, מ' (2021). חקלאות תחת לחצי עיור: באקה אל-גריבייה כחקר מקרה. אופקים בגיאוגרפיה, 99, 118–99.
- גרינברג, י' (2015). זלמן ארן והרפורמה במבנה החינוך: פריצת הדרך באמצע שנות השישים. עיונים בתקומת ישראל, 25, 378–354.
- דיין, א' (2021). הממשל הצבאי (1966–1948), ייעודו וההתנגדות הפוליטית לקיומו [עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה].
- זמיר, י' (2006). שוויון זכויות כלפי הערבים בישראל. משפט וממשל, ט, 47–11.
- ח'מאסי, ר' (1994). לקראת חיזוק השלטון המקומי ביישובים הערביים בישראל. ירושלים. כהן, ה' (2000). הנפקדים הנוכחים: הפליטים הפלסטינים בישראל מאז 1948. המרכז לחקר החברה הערבית בישראל, ירושלים.
- כהן, ה' (2006). ערבים טובים: המודיעין הישראלי והערבים בישראל – סוכנים ומפעילים, משת"פים ומורדים, מטרות ושיטות. כתר.

- לוסטטיק, א' (1985). **ערבים במדינה היהודית**. מפרש.
- מאיר-ברודניץ, מ' (1983). **הדינמיקה של השינויים הפיזיים בכפר הערבי בישראל**. בתוך א' שמואלי, א' סופר ונ' קליאוט (עורכים), **ארצות הגליל (עמ' 745-762)**. גסטליט חיפה, משרד הביטחון, חברה למחקר מדעי שימושי, אוניברסיטת חיפה.
- מארק, ע' (2022). **הסתדרות, הממשלה והמיעוט הערבי בישראל בשנות הממשל הצבאי**. עיונים בתקומת ישראל, 38, 60-83.
- מוריס, ב' (1996). **מלחמות הגבול של ישראל, 1949-1956**. עם עובד.
- מוריס, ב' (תשע"ב). **1948: תולדות המלחמה הערבית-ישראלית הראשונה**. עם עובד.
- נבון, ת' (2016). **המיתון: ציון דרך בהיסטוריה הפוליטית-הכלכלית של ישראל, 1964-1967**. עיונים בתקומת ישראל, 26, 386-429.
- סבן, א' (2008). **המשפט והמיעוט הערבי-פלסטיני בשלשת העשורים הראשונים למדינה: מתכונת הפיקוח. מחקרי משפט, כ"ד, 565-637**.
- סלע, א' (2003). **חברה ומוסדות בקרב ערביי פלסטין בתקופת המנדט: תמורה, היעדר ניעות וקריסה**. בתוך א' בראלי ונ' קרלינסקי (עורכים), **משק וחברה ביישוב הערבי (עמ' 291-347)**. האוניברסיטה העברית בירושלים, מכון בן-גוריון.
- פרשת ההפליה (30 ביולי, 1953). **קול העם, 1950**, עמ' 4.
- קורן, א' (תשס"ח). **כוונות טובות: קווים לדמותו של משרד המיעוטים 14 מאי 1948 – 1 ביולי 1948**. **קתדרה, 127, 113-140**.
- קראקה, מ' (תשע"ג). **שירותי הבריאות לאוכלוסייה הערבית בישראל 1948-1968** [עבודת דוקטור, אוניברסיטת ברא"ל].
- שנל, י' (תשנ"ד). **תמורות בכפר הערבי בישראל: עיור בתנאי שוליות**. בתוך ד' גרוסמן וא' מאיר (עורכים), **היישוב הערבי בישראל: תהליכים גיאוגרפיים (עמ' 128-149)**. אוניברסיטת ברא"ל.
- שיחות מעריב (12 בנובמבר, 1969). **רק בהתנדבות – כתבה נלהבת על "פתח"**. **מעריב**, גיליון 7699, עמ' 10.
- Bsoul, T. (2025). Survival despite the location: Shefa-Amr, the City that survived the 1948 war. *The Journal for Interdisciplinary Middle Eastern Studies (JIMES)*, 11(2), 201-220.
- El-Taji Daghsh, M. (2011). *The Arab minority and police relations: Rising Arab intra-communal and criminal violence and the crisis of citizenship*. Floersheimer Studies, The Institute of Urban and Regional Studies, The Hebrew University of Jerusalem.
- Robinson, S. (2013). *Citizen strangers: Palestinians and the birth of Israel's liberal settler state*. Stanford University Pres.
- באבה, א. (2013). **الفلسطينيون المنسيون: تاريخ فلسطيني 1948**. لبنان.
- בסול, ט. (2022). **الريانة في عهد الحكم العسكري الإسرائيلي 1948-1966**. حيفا: مكتبة كل شيء.
- בסול, ט. (2023). **الريانة: إحدى قرى محيط الناصرة التي بقيت عام 1948**. الحصاد, 13.
- בויםל, י. (2014). **وظيفة نظام الحكم العسكري: الظاهرة والخلفية والنقاش حول إغائه**. في: مصطفى كيه (محرر)، **الأقلية العربية الفلسطينية في إسرائيل في ظل الحكم العسكري وإرثه (ص 12-50)**.

גריס, ס. (1967). *العرب في إسرائيل*. منظمة التحرير الفلسطينية مركز الأبحاث.
 خمאيسي, ر. (2014). *دور الحكم العسكري في تخطيط الحيّز وتقييد عملية التمدين لدى العرب الفلسطينيين في إسرائيل*. في: مصطفى كباها (محرر), *الأقلية العربية الفلسطينية في إسرائيل في ظل الحكم العسكري وإرثه* (ص 83-105).
 سعدي, أ. (2020). *الرقابة الشاملة: نشأة السياسات الإسرائيلية في إدارة السكان ومراقبتهم والسيطرة السياسية تجاه الفلسطينيين* (ترجمة: الحارث محمد النهان). المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات.
 منصور, ح. ومنصور, ج. (2007). *الريثة التاريخ, الذاكرة والواقع*. دون مكان نشر.
 مناع, ع. (2016). *نكبة وبقاء: حكاية فلسطينيين ظلوا في حيفا والجليل*. بيروت: مؤسسة الدراسات الفلسطينية.

ארכיונים ומסמכים היסטוריים

אוסף מסמכים, לשכת יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים, נצרת

ארכיון המדינה, 1963–1974

ארכיון צה"ל, 1025/922/75

דו"ח סקירת כפרית – ריינה, ארכיון תולדות ההגנה, סתיו 1943, עמ' 2

שנתוני הממשלה, 1960–1970

מגילת העצמאות, 14 במאי 1948

כתב המנדט, סעיפים 6–9, 24 ביולי 1922

חוקים ותקנות

חוק חינוך חובה, תשי"ט-1949 – תיקון 1968, פרק שני, סעיפים 2(א), 7(ב)

חוק האזרחות, תשי"ב-1952, סעיפים 3(א), 3(ב)

חוק חינוך ממלכתי, תשי"ג-1953, סעיפים 2–3

תקנות ההגנה 109, 110, 111, 124, 125 – שעת חירום, 1945

מכתבים

אוסף התכתבויות בין מפקדי הממשל הצבאי למושל הממשל הצבאי, ארכיון המדינה, גל 12/13937,

1974–1963

מכתב מראש המועצה לניסים טוקטלי, משרד יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים, 17.12.1968, גל

1973–1963, 12/13937

מכתב תנאי הכניעה של העיר נצרת מיום 16 ביולי 1948, ארכיון צה"ל, 1025/922/75

מפות

מפת נצרת, 1958, קנ"מ 1:20,000, גיליון 17–23. אוסף מפות, הספרייה הלאומית

צילומים

אוסף תמונות של הכפר, לשכת היועץ לענייני ערבים נצרת, ארכיון המדינה, גל 12/13937,

1974–1963

צילומים משנת 1955, אוסף צילומים, ארכיון המדינה. צילום: יהודה איזנשטרק
צילומים משנות החמישים והשישים, ארכיון המועצה המקומית, ריינה

ראיונות

בסול, ע' (2025, 27 בספטמבר). ראיון אישי
חביב אללה, ע' (2025, 16 באוקטובר). ראיון אישי
סלאמה ח'מיס, ג' (2022, 10 בפברואר). ראיון אישי
עתאמלה, מ' (2022, 28 בפברואר–2025, 27 בספטמבר). ראיון אישי